

יהודה שנהב־שהרבני. פועלים בתרגום: מהמפנה האינדיבידואלי לתרגום דו־לאומי. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2020. 245 עמודים

חגיגת ספרים של אדם אחד

אדריאנה קמפ*

בעמוד 73 של ספרו סיפור שמתחיל בגבות של ערבי, יהודה כותב: "הביוגרפיה של הסופר היא מכלול הביוגרפיות של גיבורי סיפוריו". זהו משפט יפה ומעורר מחשבה, וזו גם התחלה טובה לאירוע שמבקש לבחון כיצד מכלול הדמויות שברא היוצר נגלה בספר הזה (שנהב־שהרבני, 2020) ובספר פועלים בתרגום: מהמפנה האינדיבידואלי לתרגום דו־לאומי. שני הספרים הם אמנם פרק אחד בלבד בביוגרפיה של היוצר, אבל בהיותם בינתיים הפרק האחרון בביוגרפיה הזאת הם יכולים ללמד אותנו ברוורס – "בתרגום הפוך", כלשונו של יהודה – על המסע הביוגרפי שלו, מסע עתיר מפנים, חידושים ואוצרות שכל פרק בו יכול להזין ביוגרפיה אקדמית שלמה.

כמו בכל ביוגרפיה, נראה לי נכון להתחיל בווינייטה אישית. לאורך תקופה של כמעט שלושה עשורים היו לי עם יהודה דיאלוגים מכל הצורות והגדלים והגוונים: דיאלוגים ארוכים ועמוקים, ארוכים ושטחיים, דיאלוגים חטופים אך משמעותיים, חטופים עם צחוקים; דיאלוגים אישיים אינטלקטואליים, אינטלקטואליים רכילותיים או אישיים אישיים – בקיצור, היו לנו דיאלוגים מכל סוגה וסוג, ורבים מהם נשאו חרוטים בראש ובלב. באחת השיחות אמר לי יהודה בכנות שובת לב שהוא בעצם מרגיש סוג של הומלס אקדמי, כי בכל אחד ממחזות הידע שביקר בהם הוא נאלץ להתחיל מההתחלה כמתלמד נצחי.

הבנתי את ההרגשה שלו, כי ברור שליהודה סקרנות אינטלקטואלית ואנושית עצומה שמביאה אותו לנדוד, לחפש, לפגוש ולהיפגש. הבנתי, אבל לא הסכמתי עם המסקנה שהוא חסר בית. הרי בכל מקום שהוא מגיע אליו הוא קודם כול עושה בלגן, הופך מוסכמות ואחר כך בונה בית, לפעמים עיר שלמה, ומשאיר אותנו – אלה שבאים בעקבותיו – להתבית במקום ולחפור בו כמו הקיפודים של ישעיהו ברלין. אז הומלס אתה לא, יהודה. בשבילי אתה נווד ידע שבונה לך בית בכל מקום שאליו תגיע.

על גודל חדרי הבית ועל תכולתו העשירה אנחנו יכולים ללמוד משני ספריו האחרונים: פועלים בתרגום וגבות. פועלים בתרגום מציע ניתוח בשני חלקים של מפעל התרגום המודרני. ברמה הכללית ביותר כבר בכותרת הספר מופיעה התמצית של שני חלקיו, כי בכותרת "פועלים בתרגום" מקופל כפל משמעויות. האחת מתייחסת למתרגם כפועל, כמעט בהוראה המרקסיסטית של המושג – הומו פאבר יצרני שתוצר עבודתו אמור למחוק גם את תהליך היצירה של הטקסט וגם את היחסים המעורבים ביצירתו. המשמעות השנייה,

* פרופ' אדריאנה קמפ, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

הווריאנטית יותר, רואה בפועל מעין שחקן שיש לו היכולת לשנות את המסלול השגור של הדברים ומתייחסת לפעולה כאל יכולת לייצר משמעות בעולם.

על הקריאה בפועלים בתרגום אני ממליצה בכל לשון. החלק הראשון של הספר מציג גניאלוגיה של שדה התרגום מהעת העתיקה ועד למפנה הניאו־קלאסי שהתפתח באירופה מאז הרנסנס עם הולדת ה"אינדיוידואל", ומאוחר יותר עם הולדת הלאומיות המודרנית, שניכסה לעצמה בין השאר את המונופול הלשוני. המסורת הניאו־קלאסית רואה בתרגום פעולה המתבצעת במרחב הפרטי על פי דגם של מתרגם אחד, גרסה אחת ושפה אחת. במודל זה, פעולת התרגום מדומיינת כהעתקה חדי־סטרית, כמו "חלון זכוכית ששמים לב אליו רק כאשר מתגלים בו פגמים" (עמ' 87), והמתרגם הטוב מדומיין כמתרגם שקוף, כזה שאין חשים בנוכחותו ובעקבות של פועלו. החלק הזה בספר כתוב במיטב מסורת הכתיבה והביקורת שיהודה הרגיל אותנו אליה: לצד ניתוח סוחף של הנסיבות ההיסטוריות והקרקעיים האפיסטמולוגיים שאפשרו את ההפרטה וההלאמה של התרגום, הוא מצביע גם על האובדנים שהם חוללו ובראשם אובדן היכולת לפעול בדיאלוג. לטענתו, מודל התרגום הניאו־קלאסי "ביטל את ריבוי הגרסאות שהיו בעבר חלק בלתי נפרד מהתקשורת ההדדית" (עמ' 13).

בחלק השני של הספר, יהודה לוקח אותנו אל הזמן ואל המקום הזה: הוא עוסק בתרגום מערבית לעברית בהקשר דו־לאומי שרואה בתרגום כזה "המשך המלחמה בדרכים אחרות" (עמ' 125), הן ביחס לשיום הטריטוריה הן ביחס לניהול משק הזהויות של האוכלוסייה. לעומת המודל האינדיוידואלי, יהודה מציע "טיפוס אידיאלי" של תרגום בצוותא המבוסס על מודל דיאלוגי במובן שמכאייל בחטין העניק למושג. זהו אידיאל תרגום שנשען על המסורת האנדלוסית ושפותח הלכה למעשה במפעל התרגום של מיזם מכתוב, שיהודה ושותפיו ושותפותיו – מתרגמים וחוקרות השפה הערבית, יהודים ופלסטינים – הקימו בשנת 2014. במובן הזה, בחלק זה של הספר יהודה ממשיך לעסוק בסוגיות שהעסיקו אותו במהלך הביוגרפיה האקדמית והפוליטית שלו. אך הוא גם חורג ממנה כשהוא מציג מפעל "פוזיטיבי", כמו שהוא קורא לו, שמציע אלטרנטיבה בת קיימא שאת תוצאותיה המפוארות אפשר לראות ביצירות הרבות שתורגמו במיזם עד היום.

הקריאה בספר מזמנת פיתוי גדול לשחק במטפורה של תרגום. אבל להבנתי מה שעומד על הפרק הוא שאלות עומק שחורגות ממלאכת התרגום – שאלות שעיקרן האפשרות לחשוב מחדש על אמת, ידע, חירות ויחסים במציאות דו־לאומית שמקדשת את המונולוג החד־צדדי, ולהציב במקומה מודל של פעולה ויחסים המטיל ספק בקשר היררכי, החד־סטרי והמוכרע בין מילים לדברים, בין מקור לתרגום, בין סופר למתרגם, בין יהודים לערבים וגם בין חוקר ליוצר.

הספר השני שאתייחס אליו הוא גבות. את גבות אפשר לקרוא לכאורה כנספח המאפשר לנו להציץ אל מאחורי הקלעים של פעולת התרגום ואפילו להציץ לתוך ראשו של יהודה במהלך התרגום. ואמנם, בגבות יהודה חושף אותנו אל גילוייה הכנים של פעולת התרגום – אל השריטות והלכלוכים שניבטים מבעד לחלון התרגום, על חלקיו השונים. קודם כול אנו נחשפים אל הסופר הלבנוני אליאס ח'ורי, האדם, היוצר וספריו, ששבעה מהם תורגמו לעברית, חמישה מתוכם על ידי יהודה, שהפך ממתרגם לידיד וכן שית. אחר כך אנו נחשפים לפעולת התרגום עצמה ולחידותיה, זוהי כמובן נקודת השיא של הספר. לבסוף אנו נחשפים לפעולת הקריאה.

גבות היא מסה שהקריאה בה סוחפת ושעיקרה האופן שבו יחסים חוץ-טקסטואליים נכרכים באלה האינטר-טקסטואליים ולהפך. ראשיתו של הספר, המעניקה לו את שמו, בסצנה המזכירה קומדיה בלשית של טעויות: חיפוש אחר המקור הנאמן. האם גבותיו של סנטיאגו נסאר הן המשמשות את גבריאל גרסיה מרקס בכרוניקה של מוות ידוע מראש לסימון ערביותו של הגיבור הטרגי, או שמא אלה ריסיו או עפעפיו? והאם זה בכלל חשוב? באשר לשאלה הראשונה, ברור שיש גרסאות שונות המסגירות את חוסר היציבות של הערביות גם בגוף וגם ברפובליקת הסופרים והמתרגמים חוצה היבשות והזמן. באשר לשאלה השנייה – האם זה חשוב – ברור שלא האיבר הוא שחשוב אלא המרחב שנגלה בחיפוש אחריו. כפי שיהודה עצמו מסכם, המרחב השלישי של פרשנות/משמעות ורפלקציה שנמתח בין הגבות והעפעפיים הוא תמציתו של הסיפור הדיאלוגי, ואולי גם תמציתו של קשר אנושי המתנהל בדיאלוג.

ההצבעה על אי-היציבות של המקור, ריבוי אפשרויות הפרשנות, השרירותיות של היחס בין אמת לפרשנות, והאחריות המוטלת על האינטלקטואל לחשוף את העבודה הפוליטית שבבסיס כל שיח מונולוגי על האמת – כל אלה הם אלמנטים שמלווים את הביוגרפיה האקדמית של יהודה לאורך השנים. אבל בפועלים בתרגום ובגבות יש שני מפנים.

למפנה האחד אפשר לקרוא "מפויס והומניסטי", והוא שמביא את יהודה לראות את העיקרון הדיאלוגי כיסוד לדיאלוג. זה אינו מובן מאליו; דווקא בספרות הפוסט-קולוניאלית, שיהודה הוא ממייסדיה בסוציולוגיה בישראל, קשר דיאלוגי יכול להוביל לסינקרטיות, לקריאוליזציה ולהיברידיות שאינן מגמישות את הגבולות בין תרבויות וסובייקטים באמצעות הכרה וניסיון להיכרות הדדית אלא ממוססות אותם באמצעות בליעה, ניכוס והשתלטות. הדיאלוגיות מופיעה בשני הספרים כפריקט פוליטי שאמנם מודע לכך שהוא מתנהל בהקשר דו-לאומי שאינו פריטטי, אבל גם אם הדיאלוגיות כאן אינה נטולת כוח היא מסרבת להיקרא כפונקציה או כסימפטום של כוח. זוהי דיאלוגיות שלא מחפשת את המילה האחרונה; היא פרויקט בלתי גמור שחייבת להיות בו תמיד האפשרות לפרק נוסף, או כמו שאומר אליאס חזרי בתשובה לשאלתו של יהודה, הסוציולוג הביקורתי: "תחפש את התשובה בפרק השלישי", זה שממתין להיכתב.

במובן הזה, לא שאלות של ריבונות (מושג שיהודה משתמש בו לא פעם בפועלים בתרגום) הן שעומדות על הפרק אלא שאלות של יחסים ושאלות על החירות הפוזיטיבית שיש ביחסים כאשר משתחררים משאלת הריבונות לטובת אפשרויות פתוחות ונזילות. המהלך שיהודה מוביל כאן שונה מאוד ממהלכים אחרים בעבודותיו הקודמות, ולבטח הוא שונה מזה שבמכונת הארגון (שנהב, 1995), המתמקד במונולוג ולא בדיאלוג של השיח הניהול בעידן הרציונליות. אך הוא שונה גם ממהלכים בטקסטים אחרים, למשל בהיהודים-הערבים (שנהב, 2003), ששם יהודה בוחן את צמיחת הקטגוריה של מזרחים בישראל כדיאלוגיות מוחמצת של הציונות ומתמקד במרחב שלישי המוביל לעיונות, לחציצה ולכפיפות בין היהודיות והערביות. מהלך דומה נעשה גם במלכודת הקו הירוק (שנהב, 2010). להבדיל, עבודותיו החדשות מציעות ראייה חלופית של דיאלוגיות – לא כאמצעי או ככלי המשרת תכלית אחרת אלא כתכלית אנושית בפני עצמה; חלופה שהיא מאתגרת עבור יהודה עצמו ועבור כל מי שרואה עצמו כחלק ממסורת של תיאוריה וביקורת.

אמרותי שבפועלים בתרגום ובגבות יש שני מפנים. המפנה השני שעליו אני חושבת הוא בעצם פחות מפנה ויותר הטיית הכף בין הזהויות של יהודה כחוקר ויוצר. מפתה

מאוד להציג את ספריו האחרונים של יהודה ואת סדרת מכתוב כהליכה שלו לעבר עולם הספרות – מהניסיון לגלות את הפיקציה שבאמת המדעית אל גילוי אמיתות העומק שבעולם הבדיה; בקיצור, מעבר מרפובליקת החוקרים לרפובליקת הסופרים. אבל לצידו של יהודה החוקר הביקורתי תמיד התרוצץ לו יהודה הסופר. ועל כך אני מסכימה לגמרי עם חנן חבר, חוקר הספרות העברית וחבר קרוב של יהודה, שאמר לו שהוא מזמן סופר. לא רק כי יהודה חוקר יצירתי עם חותמת איכות מובחנת, אלא כי משלב די מוקדם בביוגרפיה האקדמית שלו אפשר לראות שהוא לא מרגיש כל כך בנוח עם לפיתת כותונת הפסים של הפורמט האקדמי, המטיל עצירות אוראלית ומנטלית. ואכן, ספרות וסופרים מופיעים שוב ושוב בספריו האקדמיים של יהודה, או כאלטר־אגו או כהצבעה על אלטרנטיבה שלא מומשה. כך עם רוברט מוסיל המופיע במכונת הארגון כקול מוביל ב"מקהלה היוונית", המבשר על האיולת והטרגדיה; כך גם עם ז'וזף סאראמאגו, שעליו כתב יהודה מסה יפה עם תמר אלאור בתיאוריה וביקורת; וכך עם שמעון בלס, שהציג עבור יהודה אפשרות שלא מומשה של יהדות ערבית ושל מזרחיות שאינה מסומנת דרך דתיות ולאומנות. אבל כאשר יהודה מגיע למיזם מכתוב, הסופר כבר אינו אלטר־אגו אלא בן שיח טקסטואלי ואפילו בינאשי, שיח שבו הרשות נתונה אך אין בו יומרה לומר את המילה האחרונה. כך עם סלמאן נאטור, שאיתו קיים יחסי מורה-תלמיד דרך התרגום, וכך כמובן עם אליאס ח'ורי, שאדוארד סעיד הכתיר אותו כפוסט־מודרניסט בעל כורחו – מה שהופך אותו לבן שיח אידיאלי ליחסים דיאלוגיים.

או בחזרה להטיית הכף אל יהודה היוצר הסופר: זוהי דמות שנמצאת שם לאורך כל הדרך בביוגרפיה של יהודה, אבל פועלים בתרגום, וגבות עוד יותר, הם פרולוג מפואר הסולל את הדרך לציאה מן הארון. וכאן יש לשאול מי יתרגם את יהודה הסופר ואילו יחסים דיאלוגיים תכונן פעולת התרגום בין פועלי התרגום לשותפם, המחבר. התחלתי בווינייטה אישית על סוגי וסוגות הדיאלוגים שזכיתי לקיים עם יהודה לאורך השנים. אך לא כל הדיאלוגים נתקיימו פנים אל פנים. יהודה חותם את גבות בפרק המוקדש לקריאה, לסוגי קריאה ולסוגי קוראים, אבל יש סוג אחד של קורא שעליו הוא אינו מדבר: הקורא הסמוי, זה שנמצא אצלנו בראש ומלווה אותנו בכל טקסט כתוב ובלתי כתוב. גם על הדיאלוגים האלה, יהודה, אני אסירת תודה.

מקורות

- שנהב, יהודה. (1995). מכונת הארגון: חקירה ביקורתית ביסודות תורת הארגון. שוקן.
 שנהב, יהודה. (2003). היהודים־הערבים: לאומיות, דת ואתניות. עם עובד.
 שנהב, יהודה. (2010). במלכודת הקו הירוק: מסה פוליטית יהודית. עם עובד.
 שנהב־שהרבני, יהודה. (2020). סיפור שמתחיל בגבות של ערבי: תרגום כדיאלוג עם אליאס ח'ורי. אוניברסיטת בר־אילן.